

SBORNÍK

ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI ZEMĚPISNÉ

ROČNÍK 1978 • ČÍSLO 1 • SVAZEK 83

LUDVÍK MIŠTERA

PRŮMYSL JAKO ZÁKLAD HOSPODÁŘSKÉ POTENCE REGIONŮ

Únorové vítězství pracujícího lidu Československa definitivně rozhodlo o socialistické cestě. Bylo dokončeno znárodnění a postupně potlačeny zbylé kapitalistické a soukromé podnikatelské prvky v našem národním hospodářství. Do února 1948 vytvářel socialistický výrobní sektor polovinu národního důchodu, o zbytek se rovnoměrně podílel malovýrobní a kapitalistický sektor. Po únoru stoupl podíl socialistického sektoru na tvorbě národního důchodu na 61 %, kdežto podíl kapitalistických podniků činil jen 14 %; v roce 1955 již jen 1 % (J. Kazimour 1973). Z celkového počtu 19 547 místních průmyslových jednotek po říjnovém znárodnění v r. 1945 bylo 15,4 % národních podniků, na konfiskáty a podniky pod národní správu připadalo 20,9 %, na podniky státní 1,5 %, na družstevní 6,8 %, na komunální 2 %, ale na soukromé podniky 53,4 %.*)

Po únorovém znárodnění kapitalistických podniků, konfiskátů, podniků pod národní správou a některých tzv. malovýrobních se postupně snižoval počet malých výrobních závodů. Při realizaci ekonomické politiky strany v pětiletých plánech docházelo k jejich základní přeměně v moderní, postupně se v rámci inovačního procesu specializující a koncentrující průmyslové závody. Malé malovýrobní závody zpravidla přecházely do komunálních podniků, a změnily své zaměření na poskytování služeb.

Cesta těchto změn nebyla jednoduchá a není ukončena. Ovlivňovalo ji mnoho faktorů vnitro a vněpolitických, stupeň rozvoje vědeckotechnické revoluce, organizačně ekonomické problémy, vztahy ke komplexu podmínek geografického prostředí daného místa a požadavky ekonomického rozvoje společnosti, výstavby hospodářství, zahraničního obchodu i patriotické a individuální přístupy. Změny v národním hospodářství mají však charakter zásadních strukturálních změn a je nutno se jimi obírat z hlediska jak ekonomické politiky strany, což bylo zdůrazněno na XV. sjezdu KSČ a v jeho závěrech (G. Husák 1976, L. Štrougal 1976), tak politické ekonomie a ekonomiky našeho státu (A. Bálek 1975, J. Barvík 1974). Z hlediska prostorových vztahů se těmito problémy obírala řada našich geografiů (M. Blažek 1970, J. Mareš 1970, M. Štrída 1969, L. Mištera 1975 aj.).

*) Počet podniků je převzat ze zprávy k II. všedoborovému sjezdu v Praze, který hodnotil dosavadní vývoj průmyslové výroby v poválečných letech.

Rychlý rozvoj průmyslové výroby v procesu socializace, o níž bylo rozhodnuto definitivně před třiceti lety, má zcela konkrétní ekonomický a také prostorový dopad. Průmyslová výroba je hlavním tvůrcem společenského produktu -- 67,4 % a národního důchodu -- 64,1 % (v r. 1975). Průmyslová výroba má v důsledku toho i rozhodující postavení v zaměstnanosti našeho obyvatelstva. Pracovně přímo interesuje téměř 2/5 pracujících v národním hospodářství (38,5 % v r. 1975). Z 1 640 mil. v r. 1948 dosáhl počet pracujících v průmyslu 2 859 osob při soustavně vzestupné tendenci; čítá tudíž 1,75krát více než před 30 lety.

Teritoriální rozdíly v rozmístění průmyslové výroby

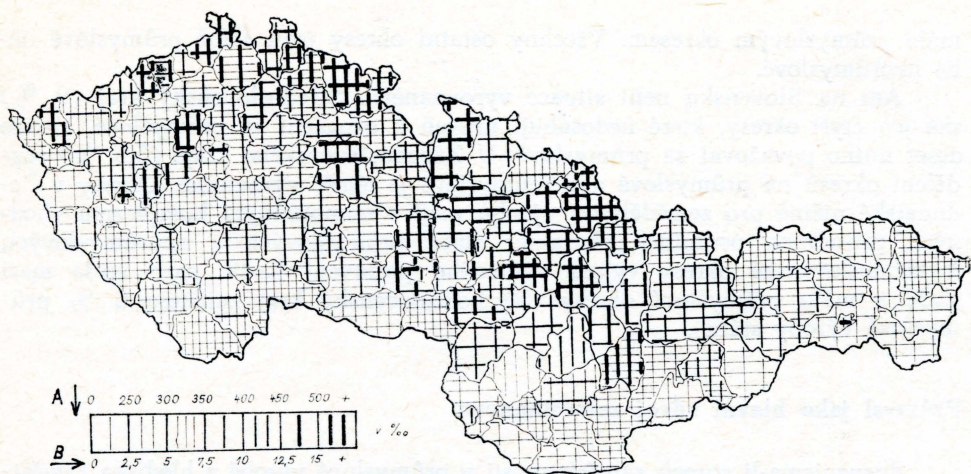
Mimořádná průmyslová potence socialistického Československa, o čemž svědčí i postavení ve světové průmyslové výrobě -- 1,6 % (při podílu 0,36 % na světovém počtu obyvatelstva), není rovnoměrně rozložena na území republiky. Ještě po roce 1945 byla mnohá území naší republiky prakticky bez průmyslové výroby. V českých zemích to byla zejména Českomoravská vrchovina, jižní Čechy, ale i některé okresy jižní části středních Čech, jihozápadních Čech, některé typicky zemědělské okresy Poohří, horního Polabí, okresy jihomoravské a další. Slovensko krom Ponití, Pováží a Bratislavy lze klasifikovat jako „rozvojovou“ oblast. K rekonstrukci retrospektivního pohledu napomáhají atlasy republiky i některé studie (J. Mareš 1970, L. Mištera 1973, 1975, J. Kopačka 1975). Snahy po rovnoměrném poskytnutí pracovních příležitostí v průmyslu jsou dány ekonomickou politikou strany, sociálním programem a lze je realizovat jen po překonání a využívání rozmanitostí geografického prostředí. Územní rozdílnosti v prostorovém rozmístění průmyslové výroby lze vyjádřit nejlépe prostřednictvím administrativně správních okresů.

Posoudíme-li z hledisek okresů jejich podíl na výrobě, pak by vzhledem k počtu administrativních jednotek (116 okresů a 2 hlavní města) byl ideální podíl 8,5 %^{**})

Tento podíl překračuje jen třetinu (37) správních jednotek. Jsou to především ty okresy, které mají silná průmyslová střediska -- města. Na prvních místech s největším podílem na průmyslu proto -- krom hlavních měst Prahy (87 %) a také Bratislavy (53 %) -- nutno jmenovat Ostravu (57 %), Brno Frýdek-Místek, Karvinou a Košice. Na dalších místech pak s podílem do 20 % jsou okresy Most, Pavažská Bystrica, Mladá Boleslav, Olomouc a Gottwaldov. Podíl okresů Kladno, Trnava, Trutnov, Plzeň-město, Vsetín, Šumperk, Nový Jičín a Liberec se pohybuje kolem 15 %. Mezi význačné průmyslové okresy vzhledem k jejich podílu na výrobě ještě patří Mělník, Děčín a Hodonín.

Naproti tomu mezi průmyslově nejslabší okresy pod 1 % podílu na průmyslové výrobě patří slovenské okresy Stará Lubovňa, Velký Krtíš a Svidník, o něco lepší postavení má okres Vranov nad Toplou a dále (kolem 2 %) mají okresy Bardejov a Dunajská Streda. Z českých okresů je průmyslově slabě rozvinutý okres Prachatice (ani 1 promile) a okresy Plzeň-jih, Tachov a Český Krumlov (kolem 2 %).

^{**}) Medián jako ukazatel hlavního seskupení udává hodnota 7,1 %, což svědčí o územně příznivějším rozmístěním průmyslu.

1. Stupeň industrializace okresů v ČSSR. A — zaměstnanost v průmyslu v okresech, B — podíl na zaměstnanosti v průmyslu v celostátním měřítku.

V podstatě můžeme konstatovat, že stará průmyslová střediska s mimořádnou koncentrací obyvatelstva jsou rozhodujícími v územním rozmístění průmyslu a ovlivňují svou atraktivitou svá okolí, okresy v pozitivním, ale také v negativním směru.

K mimořádnému nakupení průmyslové výroby dochází v Severomoravském kraji, který se podílí 18,3 % na průmyslové výrobě, kde i okresy Opava a Bruntál (přes 8 ‰) nutno považovat vzhledem k podílu na výrobě za průmyslové.***)

Obdobně je tomu u kraje Severočeského (10,8 %), kde jen okresy Louny a Česká Lípa jsou slabě průmyslové, kdežto nižší podíl na průmyslové výrobě Jablonce je dán spíše jeho malou rozlohou, počtem obyvatelstva i územní specializací. U kraje Jihomoravského (11,4 %) kromě vyjmenovaných velkých středisek jsou i slabě průmyslové okresy Vyškov, Znojmo a u Středočeského kraje (8,4 %) pak okresy Rakovník, Nymburk, Benešov a také Příbram. Východočeský kraj (8,7 %) jako celek je vzácně vyrovnaný, i když jsou vnitřní rozdíly mezi okresy (až trojnásobek podílu na výrobě).

Nejslabšími průmyslovými oblastmi jsou kraje Západočeský a Jihočeský, o čemž svědčí jejich nízký podíl na průmyslové výrobě (Jihočeský kraj 3,3 %, Západočeský kraj 4,6 %). V Západočeském kraji kromě města Plzně se význačněji projevuje jen okres Sokolov. V Jihočeském kraji jsou i České Budějovice

***) Za průmyslové okresy pokládáme ty, které se svým podílem na průmyslové výrobě pohybují kolem průměru, tj. 8,8 ‰, a to v rozmezí 7,5–10 ‰, avšak v poměrech industrializace. Proto za silně průmyslové okresy označujeme místa s podílem nad 12,5 ‰. Málo průmyslové okresy patří k početní skupině v rozmezí 5 až 7,5 ‰, o 1,25 do 5 ‰ pak označujeme jako okresy slabě průmyslové a do 2,5 ‰ pak za neprůmyslové. Okresy s menším podílem než je stanovené rozmezí průmyslových okresů považujeme za podindustrializované. Ne vždy však o silně zprůmyslněných okresech můžeme mluvit jako o přeindustrializovaných vzhledem k územnímu působení jejich aglomerací. Takové posouzení vyžaduje teritoriální analýzu dané oblasti.

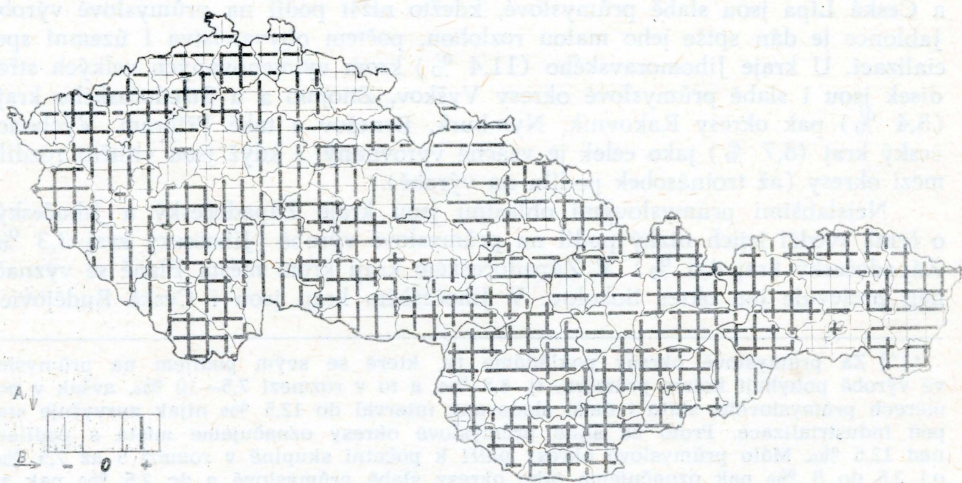
málo průmyslovým okresem. Všechny ostatní okresy jsou slabě průmyslové nebo neprůmyslové.

Ani na Slovensku není situace vyrovnanější. Středoslovenský kraj (9 %) má jen čtyři okresy, které nedosahují úroveň k označení za průmyslové, kdežto deset nutno považovat za průmyslové. U Západoslovenského kraje (5,5 %) rozdělení okresů na průmyslové a neprůmyslové je téměř vyrovnané. Okresy v Podunajské nížině pro zemědělskou výrobu mají s mimořádným komplexem vhodných přírodních podmínek charakter slabě průmyslových a neprůmyslových Východoslovenské okresy vyjma výrazného postavení Košic patří spíše mezi slabě a málo průmyslové okresy (Východoslovenský kraj zajišťuje 6 % průmyslové výroby státu).

Průmysl jako hlavní zdroj zaměstnanosti

Posuzujeme-li stupeň zaměstnanosti v průmyslové výrobě z hlediska zaměstnanosti v průmyslu okresů, pak — kromě pětiny okresů — je průmysl hlavním nositelem zaměstnanosti obyvatelstva. Téměř dvě třetiny okresů dosahuje a překračuje průměrnou celostátní zaměstnanost v průmyslu — 38,5 %, což potvrzuje vysoký stupeň industrializace republiky. Průmyslová zaměstnanost je tak nositelem vyrovnávání životní úrovně mezi jednotlivými oblastmi státu, napomáhá i ve vyrovnání rozdílu ať již přímo nebo nepřímo mezi městem a venkovem.

V podstatě jsou údaje o zaměstnanosti jednotlivých okresů v určité relaci s korelačními vztahy mezi výrobou a počtem obyvatelstva. Přeindustrializovaná místa mají podle stupně rozsahu industrializace zaměstnanost nad 45 %. Musíme však počítat se skutečností, že koncentrace průmyslu vyvolává také koncentraci sídel a proorganizovanou terciární sféru a celou infrastrukturu, což působí zákonitě na stoupající zaměstnanost v této sféře a snižování zaměstnanosti v průmyslu, resp. vyrovnávání v duchu sociálního programu strany.

2. Průmysl jako stabilizátor obyvatelstva. A — růst zaměstnanosti v průmyslu v letech 1961—1975, B — změny v lidnatosti okresů.

Okresy se zaměstnaností mezi 40—30 % patří povětšinou do skupiny průmyslově vyvážených, často mají i vyvážený podíl mezi zaměstnaností v zemědělství a v terciární sféře. Ne všechny průmyslově poddimenzované okresy mají nízkou průmyslovou zaměstnanost, zejména ne ty, které tvoří zázemí velkých měst nebo jsou noclehárnami s vhodnou dojíždkou. Tak je tomu např. u okresů v okolí Prahy, Brna, Plzně i dalších velkých měst, průmyslových aglomerací. Avšak v zázemí těchto měst je též silná zemědělská zaměstnanost.

V České republice má nejnižší průmyslovou zaměstnanost okres Tachov, Znojmo, Louny a Plzeň-venkov, které jsou svým charakterem zemědělské okresy; zaměstnanost v průmyslu se pohybuje v rozmezí 21—29 %.

Na Slovensku zhruba platí totéž co bylo konstatováno. Avšak jen dvě pětiny okresů mají průmyslovou zaměstnanost vyšší než je celostátní průměr, což potvrdilo i předchozí sledování výrobních a demografických vztahů. Nejnižší podíl na průmyslové zaměstnanosti (ani ne 1 %) má okres Rožňava. Nižší než v uvedených českých okresích je v okresích Velký Krtíš, Spišská Nová Ves, Dunajská Streda, Svidník, Košice-venkov; o něco vyšší zaměstnanost mají pak Stará Lubovňa a Bardejov.

Vzrůstající zaměstnanost v průmyslu od roku 1961 se jeví u více než dvou třetin okresů v republice. V podstatě jde o všechny okresy, které jsme v různých relacích uváděli jako neprůmyslové, slabé nebo málo průmyslové, ať již objemem výroby nebo zaměstnaností.

Takřka u všech se průmysl začal rozvíjet prakticky teprve v letech socialistického státu. Projevuje se však též druhý znak kvalitativních přeměn s výstavbou a rozvojem socialistické společnosti: velká průmyslová střediska, zvláště, jsou-li správními centry, snižují počet zaměstnaných v průmyslu ve prospěch rozvíjející se terciární sféry a zaměstnanosti v infrastruktuře vůbec. Tento znak je patrný zvláště v posledním desetiletí a odpovídá zcela stranickému programu zajištění sociální, zdravotní a kulturní péče a dostatečné sítě obchodních jednotek a služeb. Tento trend vývoje zasahuje více než pětinu okresů s velkými sídly. U deseti let dalších je patrna stagnace v průmyslové zaměstnanosti, rozkolísanost ve vývoji a lze očekávat, že se bude v budoucnu postupně projevovat v posilované zaměstnanosti terciární sféry.

Průmysl jako indikátor migrace a stabilizace

Protikladnost migrace a stabilizace obyvatelstva je ve vztahu k průmyslové výrobě jen zdánlivá. Průmysl působí oba tyto jevy ve společnosti. Migrace obyvatelstva z některých okresů se projevovala z míst méně industrializovaných za pracovními příležitostmi do velkých středisek, kde byla soustředěna i velká bytová výstavba. Tak tomu bylo z okolí Prahy, Brna, Bratislavy, Košic, Plzně, často právě z okresů tvořících okolí, zázemí vlastního města.

Značná migrace byla i v neprůmyslových okresech slovenských. Naopak průmysl se projevil jako stabilizátor obyvatelstva tam, kde se pracovní příležitosti vytvářely plánovitě ve snaze omezit migraci jako tomu bylo např. v Jihočeském kraji (L. Mištera, 1972). Není bez zajímavosti, že úbytek obyvatelstva migrací postihl okresy Prahy, některé okresy východočeské a západočeské, okresy kolem Plzně, jihozápadního pohraničí, Českomoravské vrchoviny a také kolem Brna a Bratislavy. Tyto okresy byly i zdrojovou oblastí migrace pod vlivem atraktivit blízkých velkých měst, průmyslových středisek s mimořádnou výstavbou bytovou. Většina okresů zvláště s preferovanými obory průmyslu se projevila

nejen jako stabilizátor místního obyvatelstva, avšak působila převážně svou atraktivitou k imigraci obyvatelstva interesovaného pracovními příležitostmi v průmyslu.

Změny v pohybu obyvatelstva za prací přivodily i určité změny v lidnatosti jednotlivých oblastí. Menší snížení lidnatosti obyvatelstva bylo v období 1961 až 1975 zaznamenáno asi ve čtvrtině z jejich celkového počtu. Ze 26 okresů, jež tyto úbytky zaznamenaly, byl jen jeden na Slovensku. Čtvrtina okresů zhruba v počtu obyvatel a tím v lidnatosti stagnovala, což vlastně znamená, že rovněž zaznamenávalo malé úbytky obyvatelstva z přebytků přirozené měny obyvatelstva.

Téměř polovina okresů (45 %) ve sledovaném období naopak lidnatost zvýšily. I když to byly okresy i s menší průmyslovou výrobou jako např. na Slovensku, přece jen i tady to byl průmysl, který pracovní udržel obyvatelstvo ve svém okrese. Rezervy pracovních sil pro regionální využití v průmyslové výrobě existují zvláště na Slovensku. Vlivy strukturálních změn a integrační zapojování průmyslové výroby tu bude napříště působit zdánlivě protichůdně zesílením migrace, ale též zpětně na stabilizaci obyvatelstva. Bude to podporovat věková skladba obyvatelstva a postupující koncentrace obyvatelstva do větších průmyslových středisek s většími možnostmi polyindustriálních středisek ve výběru rozličných pracovních profesí než u malých, funkčně monoindustriálních středisek.

Vyrovňování regionálních rozdílů po vědeckém využívání potenciálu krajiny

Tricet let hospodářského a společenského rozvoje socialistického státu se opíralo především o rozvoj průmyslové výroby, která je jeho hlavním nositelem. Proto ekonomické a sociální programy stranické a vládní politiky směřovaly k odstranění rozdílů mezi různými oblastmi republiky. Z hlediska sociálního se toto vyrovňování podařilo více než z hlediska územního využívání potenciálu kraje. Předimenzovanost průmyslová se nutně projevuje porušováním rovnováhy autoregulačního systému v některých okresech, oblastech (J. Demek, V. Voráček 1974).

Stoupající zaměstnanost prokázala regulovanost, plánovitost záměrů. Byla orientována vedle preferovaných odvětví především do okresů málo a slabě průmyslových. Přesto zůstávají ještě některé neprůmyslové a slabě průmyslové okresy jak v České tak zvláště Slovenské socialistické republice, a to zejména v jihozápadních Čechách, na východním a jižním Slovensku.

Preindustrializovanost okresů Severomoravského kraje a Severočeského kraje i jiných míst vyžadovala po vysokém nakupení obyvatelstva zesílení terciární sféry. Zaměstnanost v průmyslu již nerostla. Rozvíjí se zaměstnanost, v terciární sféře jako doklad péče o pracující. Rozkolísanost, to znamená prakticky určitá stagnace se projevuje v okresech se středisky, centry průmyslu řádově nižšími.

Další vývoj by měl směřovat k teritoriální analýze zdrojů a zjištění potenciálu krajiny, aby byla zachována její autoregulace. Na základě komplexního posouzení pak vyrovňovat dále rozdílů v oblastech podle nosných, rozvojových hospodářských programů. Strukturální změny plynoucí z uvedených požadavků realizovat na základě inovačního procesu při racionálním využívání zdrojů, jež

přináší vědeckotechnická revoluce, po zvážení všech lokalizačních faktorů ze širších hledisek celostátní jednotné ekonomiky, integrace vnitřní a mezinárodně dělby práce v rámci socialistické integrace. Důsledně sledování zájmů socialistické ekonomiky má svůj základ ve vyrovnanosti ekonomiky regionální. V přeindustrializovaných oblastech je třeba rozvíjet odvětví progresivní, s rozvojovým programem a omezovat odvětví nežádoucí ve prospěch rovnoměrnosti vycházející z komplexního posouzení potence krajiny. Průmysl bude mít i nadále funkci stabilizátora obyvatelstva. Nutno však počítat i se skutečností, že věková skladba obyvatelstva je regionálně rozdílná a že migrace bude nadále společenským jevem jako účelné vyrovnání ekonomických a společenských zájmů i individuálních zájmů jedinců.

Vědecký přístup k problematice těchto změn by měl být také záležitostí geografů, jejich podílem na výstavbě socialistického Československa.

Literatura

- BÁLEK A. (1975): Třicet let rozvoje československé ekonomiky. In: Politická ekonomie 4, s. 299—312.
- PARVÍK J. (1974): Problémy intenzivního rozvoje a struktury čs. hospodářství. Praha.
- BLAŽEK M. (1958): Hospodářský zeměpis Československa. Praha.
- BLAŽEK M. (1969): Cíle průmyslové oblastní politiky a jejich plnění v letech 1946—1966. In: Dlouhodobé změny v rozmístění čs. průmyslu, Věd. sdělení VŠE Praha, s. 48—59.
- ČSR 1971—1975. Český statistický úřad, Praha 1976, 335 s.
- GAWRECKI D. (1969): Hlavní tendence v rozmístování průmyslu v Československu po r. 1945. In: Dlouhodobé změny v rozmístění čs. průmyslu, Věd. sdělení VŠE Praha, s. 3—29.
- KAZIMOUR J. a kol. (1975): 30 let budování ČSSR. Praha, 225 s.
- KOPAČKA L. (1976): Československý průmysl v období 1945—1975. In: Hospodářská geografie 13, Ústav čs. a svět. dějin ČSAV, s. 5—34.
- MAREŠ J. (1969): Změny v rozmístění československého průmyslu v letech 1930—1960. In: Dlouhodobé změny v rozmístění čs. průmyslu, Věd. sdělení VŠE Praha, s. 30—37, Praha.
- MIŠTERA L. (1972): Průmyslová výroba jako hlavní stabilizátor obyvatelstva v Jihočeském kraji. In: Studia geographica 25, Brno GÚ ČSAV, s. 187—192.
- MIŠTERA L. (1972): Západočeský kraj, jeho postavení v ČSSR. Sborník Pedagogické fakulty, Zeměpis VII, Praha, SPN, s. 15—130.
- MIŠTERA L. (1972): Geografie průmyslu a regionalizace. Sborník PF, Zeměpis VII, Praha, SPN, s. 189—207.
- MIŠTERA L. (1973): 25 let úspěchů československého hospodářství, Praha.
- NESVADBA A., KOUTNÍK J. a kol. (1974): Průmysl, Svoboda, Praha, 344 s.
- OLŠOVSKÝ R., PRŮCHA V. a kol. (1970): Hospodářský vývoj ČSSR v letech 1945—1970, Soc. akademie, Praha, 94 s.
- VESELÝ Z. (1975): Poválečný rozvoj čs. průmyslu. Lidé a země 24: 2: 52—56, Praha.
- Sborník Hlavních dokumentů XV. sjezdu KSČ, Praha 1976, 198 s.
- Statistická ročenka ČSSR, SNTL—Alfa, Praha 1976, 32 s.
- DEMEK J., VORÁČEK V. (1974): Životní prostředí České socialistické republiky. Studia geographica 39, Brno, 62 s.
- HÄUFLER V., KORČÁK J., KRÁL V. (1960): Zeměpis Československa. Praha, 668 s.
- MIŠTERA L. (1975): Rozvoj československého průmyslu a jeho strukturální změny. In: Sborník Čs. spol. zeměpisné 80: 4: 270—280.
- MIŠTERA L. (1975): Strukturální změny v hospodářství Západočeského kraje. In: Sborník Zeměpis VIII, Praha, s. 17—54.
- STRŽIDA M. (1969): Průmyslové oblasti a střediska v Čechách. In: Studia geographica 8, Brno, s. 126—137.

INDUSTRY AS A SOURCE OF THE ECONOMIC POTENCY OF THE REGIONS

Thirty years ago, the process of nationalization in the ČSSR has been finished as a consequence of the transition of the national and democratic revolution in a socialistic revolution; its culmination was the victory of the working people in February in the year 1948. Owing to the changes in property, the possibility of a planned economy and socialistic development of economy has arisen, which has been formed by the economic and social programme of the Communist Party of Czechoslovakia.

The main aim of this policy was to equalize the differences between the non-industrial and industrial areas, or industrialization of economically less developed areas. The socialistic Czechoslovakia is a significant industrial state with the contribution 1,6 % of the whole of the world production. The industry is the main source of the national product (67,4 %) and national income (64,1 %). The industrial production and employment is, therefore, the main source of the wealth of the people.

In this article, the points of view of the industrialization of the districts are analysed according to the contribution to the industrial production and the employment as a whole. We examine the influence and composition of the employment from the point of view of the industry in the single districts and the effect of industry as a factor causing migration of the people seeking employment in the preferred centres. But, on the other hand, it has also a function of a stabilisator of the inhabitants; this is important with the respect to the equal settlement and utilization of the potency of the regions, districts.

The differences in industrialization of regions, districts may be seen on maps. A certain degree is reached, when the main centres of industry do not grow in their centres as far as the number of manpower is concerned, but a shift to the benefit of the tertiary sphere may be perceived. This article is a contribution to the problems of the structural changes in industry which are regularly realized as a consequence of the scientific and technical revolution and internal and external integration, especially in the frame of the Council of mutual economic help.